

Láng Benedek

VALÓDI ÁLTUDOMÁNY

A tudomány és áltudomány elkülönítésének kérdése a 20. század második felében egyaránt foglalkoztatta a tudományfilozófusokat, a tudománytörténészeket és a tudományszociológusokat. Ha szerzteágazó kutatásaikat és következtetéseiket egyetlen mondatban kellene összegezni, azt mondhatnánk, hogy nem sikerült kimutatni olyan örökkön érvényes kritériumokat, amelyek mentén az „áltudományokat” pusztán tartalmuk alapján minden korban és minden kultúrában kizárhatjuk a tudomány birodalmából. Gyakorló történészként azonban gyakran az a benyomásom, hogy esetenként egészen nyilvánvalóan elkülöníthetők és áltudományosnak minősíthetők bizonyos „történelmi beszámolók”, amelyekkel nem az a baj, hogy szembefordulnak az ortodox történetírás állításaival, hanem az, hogy ezt rendkívül gyanús – a szakemberek szerint tökéletesen védhetetlen – módon teszik. Az alábbiakban három ilyen konkrét esetet vizsgálom meg, majd igyekszem meghatározni, milyen területeken általánosíthatók a három esettanulmányból levezethető következtetések, és milyen területeken kell tartózkodunk attól, hogy érvényesnek tekintsük a tudomány és áltudomány megkülönböztetésének ezt a módszerét.

Holokausztagadás

Az első példánk szándékosan provokatív. Az a kérdés, hogy volt-e a II. világháború alatt tervszerű népirtás, amelynek során a náci hadigépezet 5 és 6 millió közé tehető számban embereket gyilkolt, nem egyszerűen tudományos kérdés, hanem nagy mértékben társadalmi is (több országban büntetik a holokausztagadást, kiemelve a kérdést az egyszerű, tudományosan megválaszolható kérdések sorából).¹ Az alábbiakban amellet érvelek, hogy valóban nincs is sok tudományos vonzata a vitának, a holokausztagadás vagy revizionizmus nem a történelmi relativizmus sokszor gyümölcsöző programjának terméke, hanem egyszerű hazugság, *tudatosan* rosszul művelt tudomány.

A holokausztagadók gyakran arra alapozzák érvelésüket – és ebben, de kizárólag ebben hasonlóan járnak el, mint a kreacionizmus védelmezői –, hogy kimutatják ellenfelük álláspontjának gyengeségeit. Hogy mindezt megértsük, mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a II. világháborúban folytatott népirtás számos részletéről valóban nincsen végleges, soha meg nem másítható álláspontja a történelemtudománynak, és a viták köré a szakemberek konferenciákat szerveznek. Pontosan ki és mennyiben tehető felelőssé, pontosan hányan estek áldozatul, pontosan hogyan működtek a gázkamrák, mi volt a holokauszt indítóoka stb.? Amíg azonban az

¹ Lásd pl. Pierre VIDAL-NAQUET: *Les assassins de la mémoire*, la Découverte, Paris, 2005. Az utóbbi idők egyik nagy vitát kiváltott ügyéről, David Irving peréről lásd Richard J. EVANS: *Lying about Hitler*, Basic Books, New York, 2001. Összefoglalóan lásd Markus TIEDEMANN: „*In Auschwitz wurde niemand vergast*”, Goldmann, München, 2000.

egy-egy álláspontok mentén a korszakot kutató történészek különféle csoportokba szerveződnek, arról teljes egyetértés van, hogy *volt* olyan szándékosan kitervelt – elsősorban származásra alapozott – genocídium, népirtás, amely 5–6 millió zsidó vagy cigány származású embert, homoszexuálist, értelmi fogyatékos és más kizsáolt csoportokat zömében gázkamrában megölt.

Igazuk van a holokauszttagadóknak abban, hogy az erről szóló beszámoló nem tökéletes, a történészek belső – részleteket illető – vitáit azonban a meggyőződésükkel ellentétes vélemény alátámasztására felhasználni nem elfogadható. Márpedig ez a holokauszttagadó metodológia egyik alapvető stratégiája: ahelyett, hogy saját álláspontjukat próbálnák bizonyítani, ellenfeleik gyenge pontjait igyekeznek célba venni. Így például kedvenc témáik közé tartozik a különféle szemtanúi beszámolók tagadhatatlan ellentmondásainak elemzése. A revizionisták gyakran olyan idézetekkel támasztják alá érveiket, amelyek eredeti kontextusukból kiszakítva mást tünnek állítani, mint ahogy megfogalmazóik szánták. Egyes részkérdéseket illető szakmai vitákat összemossák az egész jelenség megtörténteire vonatkozó vitával: így például a holokauszt egyediségével kapcsolatos részben etikai, filozófiai vitában keresgélnek állításokat, amelyeket önkényesen kiragadva saját álláspontjuk alátámasztást tünnek nyerni. Részletesen koncentrálnak mindenre, amit nem tudunk (például a gázkamrák pontos működési elvét), és nem veszik figyelembe azt, amit viszont jól tudunk. Egy holokauszttagadó számára a nürnbergi perek vallomásai, amelyekben jó néhány náci vezető bevallotta, hogy tudott a népirtásról, eleve hiteltelen, azzal érvelnek, hogy a vallomások kényszer hatása alatt születtek. Azzal azonban már nem próbálkoznak, hogy erre pozitív bizonyítékokat is gyűjtsenek, a pereket túlélő, és később nyilvánvalóan kényszer nélkül nyilatkozó náci politikusok vallomásait pedig figyelmen kívül hagyják.

Nyilvánvalóan adódik a kérdés, hogy ha nem volt holokauszt, akkor hova is tűnt mintegy hatmillió ember. Hát, elutaztak – hangzik a válasz – Szibériába, Izraelbe, Los Angelesbe stb. És miért nem találják őket a rokonaik? És mi a helyzet a koncentrációs táborokat felszabadító orosz és nyugati katonák tapasztalataival, a csonttá soványodott emberek látványával, amiről fényképek is készültek? Ezzel az a helyzet, hogy a szövetségesek addig bombázták Németország utánpótlási útvonalait, amíg a munkatáborokban élőket már nem lehetett rendesen táplálni. A felelősök tehát a másik oldalon vannak. Igaz persze, hogy nem szép dolog munkatáborba hurcolni embereket, de ezek olyan szörnyűségek, amelyek egy háborúban mindkét oldalon megesnek.

A gyakorló történészek között azonban nincs egy sem, akit ezek az ellenérvek meggyőznének. Ennek oka nem utolsósorban az, hogy az ilyen érvek nem is a történészeknek szólnak, hanem a korszakról kevesebbet tudó nagyközönségnek. Hogy egy történészt miért is nem lehet meggyőzni a holokauszt kitalált voltáról, annak okát röviden úgy hívhatjuk, hogy a bizonyítékok konvergenciája. A holokauszt nem egyetlen esemény, amelyet egy zűrösnek bizonyuló forrás vagy ellentmondásosnak látszó beszámoló alááshat, hanem sok ezer esemény, melyekről rengeteg, egymástól nem függő evidencia maradt fenn. Köztük írott források (levelek, visszaemlékezések, számlák, Cyklon-B-rendelések, vallomások, jegyzetek, náci vezetők beszédei), szemtanúk (túlélők, kápok, SS-őrök, a tábor mellett élő helyi lakosok, náci vezetők) beszámoló, fényképek (légi felvételek, a szövetségesek fényképei a felszabadításkor, a németek saját fényképei), fizikai bizonyítékok (a berobbantott gázkamrák maradványai, a haláltáborok barakkjai, kerítései), és demográfiai tények (hiányoznak az emberek).

Első pillantásra esetleg úgy tűnhet, a revizionisták kezére játszik az a történetírói hagyomány, amit összefoglalóan történelmi relativizmusnak hívunk. A 20. században számos gyakorló történész és történelemfilozófus hangsúlyozta, hogy a történész minden esetben és elkerülhetetlenül válogat a rendelkezésére álló bizonyítékok között, egyeseket kitüntet, másokat zárójelbe tesz. Ezután sorba rendezi őket, megszerkeszti, majd történetet kerekít belőlük. Ez megannyi, koránt sem ártatlan lépés, amellyel a történész beleviszi saját személyiségét, háttértudását, elképzeléseit az elbeszélte történetbe, és amelyben felolvad az „objektivitás” hagyományos ideálja.²

Ebből az következik, hogy sokféle elbeszélés lehet ugyanarról a múltból, a múlt ugyanis mindig arra válaszol, amit éppen kérdezzük tőle: különféle történészek mást kérdeznek és más választ is kapnak. A 20. században például a hagyományos eseménytörténet helyett – más szóval a háborúk, a királyok, a miniszteri kabinetek története és a „fontos” évszámok pusztá kronológiája helyett, tehát mindazon dolgok helyett, amit egy mai középiskolásnak meg kell tanulnia, ha le akar érettségizni – sok történész új témák felé fordult, új kérdéseket tett fel, új szereplőket tüntetett ki és új módszertant definiált. Kutatók korábban lényegtelennek tekintett kérdésekkel kezdtek foglalkozni, a mindennapok történetével, a gyermekkorral, az örülettel, a halállal, a nők történetével, a szokásoknak és gesztusoknak a történetével, karnevállal és orrfújással, egyszóval csupa olyan kérdéssel, témával, ami a múlt embereinek létét alapjaiban meghatározta, de amiről mi már nem sokat tudunk. Ezek a kutatási irányok gyakran más módszert definiálnak, mint a hagyományos eseménytörténet, sokszor más forrásokat is tüntetnek ki, a történelmi tény fogalmát pedig alaposan idézőjelbe tették.

Ebből azonban nem következik, hogy mindent meg lehet csinálni. Nincsen ugyan a múltnak egyetlen igaz és jó értelmezése, hanem úgy tűnik, több egyaránt jó beszámolót lehet egymás mellé tenni, de elrontott értelmezések azért továbbra is vannak. A holokausztagadás nem alternatív történet, hanem meglehetősen hagyományos, de elrontott eseménytörténet. Semmi radikális nincs a revizionisták módszertanában, nincs új kutatási technikájuk, kritikai eljárásuk. A tény fogalmának hasonló elvét vallják, mint kritikusaik, nem akarják újraírni 20. század történelmét, nem javasolnak új tartalmat, mint ahogyan például számos történész, aki az eseménytörténet helyett a „hosszú időtartam” alatt végbenő változásokat vagy a társadalmi struktúrákat vizsgálta, vagy aki egy eddig el nem fogadott szereplőt – nőket, gyerekeket – tett meg a történelem főszereplőjének, vagy aki a háborúban a közkatona perspektíváját próbálta megragadni. A revizionisták elméleti értelemben nem újítanak, csak egyetlen állítást tagadnak. A játékszabályok azonban kötelezik a szakembert. Még akkor is, ha elfogadjuk, hogy többféle módszerrel, többféle kérdésfeltevéssel fordulhatok a múlthoz, ha egyszer már definiáltuk a játékszabályokat, azok korlátoznak minket, nem állíthatunk bármit. Lehet, hogy ilyen vagy olyan történetet is írhatok a múlt egy szeletéről, de bármilyet nem írhatok.

Mindebből talán látható, hogy a holokausztagadás nem annyira tudományos kérdés (nem szerveznek köré komoly konferenciákat), hanem sokkal inkább pedagógiai. A jogi szankció, amely bizonyos országokban bevezetésre került, nem a kutatásra vonatkozik (senki nem is kutatja a holokauszt nemlétét), hanem a revizionisták nézeteinek érvényesülésére. A revizionisták

² A kiterjedt szakirodalomból most csupán egyetlenegyét kiragadva: Hayden WHITE: *A történelem terhe*, Osiris, Budapest, 1997.

nem a szakembert kívánják meggyőzni (és ebben a momentumban talán tettenérhető a rossz-hiszeműség), hanem a szélesebb olvasóközönséget, nem utolsósorban egy politikailag aktivizálható réteget. A tét nem a tudomány által igaznak tartott tudás megváltoztatása, hanem egy embercsoport meggyőzése.

A kitalált középkor

A magyarul is kapható *Kitalált középkor* című bestseller szerzője, Heribert Illig arra tett kísérletet, hogy bebizonyítsa, a középkor közel háromszáz éve, a 614 augusztusa és 911 szeptembere közti időszak valójában meg sem történt, utólag iktatták be a történelembe.³ Minderre a híres, XIII. Gergely pápa féle 1582-es naptárreform alapján következtetett. Gergely idejében ugyanis a Julius Caesar által bevezetett Julianus-naptár olyan eltérést mutatott a valódi időhöz, a rendszeresen visszatérő csillagászati eseményekhez képest, hogy sürgősen be kellett avatkozni. Az alaposan előkészített naptárreform eredményeképp érvényre jutó és ma is használatos Gergely-naptárban már nem számítanak szökőéveknek a százal osztható évek, de a négyszázzal oszthatóak igen. Ezzel a módosítással már egészen szoros harmóniába tudták hozni a naptári évet a csillagászati évvel. A probléma csak az volt, hogy valamiképpen a Julianus-naptár hibájából adódó eltérést is korrigálni kellett, ezért, bár csütörtökre péntek következett, az időszámításba beiktattak tíz napot, a naptár egyszerűen előreugrott egy kissé, és 1582. október 4. után mindjárt 15. következett. Ám a Caesar óta eltelt időszakban felgyülemlett eltérés valójában egy tizenhárom napos ugrást tett volna szükségessé – érvel Illig –, az viszont, hogy csak tíz napot iktattak be, arra utal, hogy a pápa pontosan tisztában volt azzal, 300 évvel kevesebb idő telt el Caesar ideje óta, mint azt a történelem tanítja. Tudnunk kell azonban, hogy a történészeknek persze van okuk arra, hogy ne lepődjenek meg a tíz napon (úgy tudjuk, a 325-ben rendezett niceai zsinaton már korrigáltak három napnyi eltérést), Illig azonban nem fogadja el az érvelésüket, mondván, az nem közvetlen forráson alapszik.⁴

Ha most azt kérdeznénk, ki és miért tett ilyen furcsaságot, hogy kitalált közel háromszáz nem létező évet, akkor megtudjuk, hogy VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár, II Szilveszter pápa (aki a mi István királyunknak koronát küldött) és tanítványa, III. Ottó német-római császár felelős a trükkért. Céljuk pedig az volt, hogy Nagy Károly személyében egy Ottó számára előnyös, hatalmas elődöt kreáljanak (de – kérdezhetnénk, miért egy másik uralkodóházból?), valamint az, hogy Ottó, akinek uralma így az ezredik év idejére esett, ezeréves uralkodóként tűnhessen fel.

Gondolkozzunk most el azon, mit is tudunk az említett 300 éves időszakról. Ekkorra esik a magyar honfoglalás, Mohamed élete, Nagy Károly uralkodása. Könnyen lehet, hogy ennél

³ Heribert ILLIG: *Kitalált középkor. A történelem legnagyobb időhamisítása*, Allprint, Budapest, 2002.

⁴ Illig állításainak cáfolatához lásd Rubicon 2003/5.; História 2003/2.; GALAMB György: *Időkiforgatókönyv*, Élet és Irodalom 2003/13.; Karl F. MORRISON: *Élt-e egyáltalán Nagy Károly? Heribert Illig Kitalált középkor c. könyvéről*, BUKSZ 2003/3., 122–132. Illig elméletének magyarországi recepciójáról lásd www.kitalaltkozepkor.hu/sajtoviszhang.php.

több így hirtelen – hacsak nem érdeklődünk különösen a történelem iránt – nem is jut eszünkbe. És éppen ezt használja ki Illig, összemossa az átlagember tájékozatlanságát a tudomány tudáshiányával. A korszak kutatói ugyanis meglehetősen sokat tudnak erről az időszakról, tudásukat pedig részben tárgyi emlékekre alapozzák (ezek Illig szerint egytől egyig hamisítványok), valamint írásos dokumentumokra. Itt azonban az a – valós – probléma adódik, hogy nagyon sok dokumentum (oklevél) későbbi másolatban maradt fenn (de ettől még hiteles), sok más oklevél pedig tényleg hamisítvány. Az itáliai langobárdokról fennmaradt hetven írásból tizennégy egykorú és hiteles, a többi pedig későbbi másolat, még ha sokszor az eredeti szándékokat tükröző interpoláció is. Gondoljunk viszont arra, hogy az *Iliász* sem maradt fenn eredetiben, mégsem gondoljuk, hogy hamisítvány volna. Szent István magyar király oklevelei és törvényei is csak későbbi feljegyzésekből ismertek, de azért még nem akarjuk első királyunkat kitörölni a történelemből.

A középkorban valóban történtek hamisítások, és ezeket az Illig által kritizált történészek sokszor fel is tudják deríteni, az azonban már értelmezhetetlen a kutatók számára, hogy egy egész korszak hamisítvány volna. Amivel érvelhetünk, az megint csak az evidenciák konvergenciája. Túl sok egymástól független jel (írott dokumentum, régészeti lelet, építészeti, művészeti alkotás stb.) utal arra, hogy a fenti időszak valóság volt. Aztán van itt egy praktikus probléma is: hogyan lehet levelezni egy ilyen, egész Európára kiterjedő csaláttal? Egy olyan korban, amikor sem e-mail, sem mobiltelefon nem áll a kitervelők rendelkezésére, hogyan értesítik az akkori írásbeliség összes színhelyét, hogyan utasítanak több tucat uralkodói udvart és több száz kolostort anélkül, hogy az utasításról írásos források véletlenül ne maradjanak fenn? Illig szerint mintegy 350 kolostor kezdte el hamisítani a meg nem történt 300 év forrásait. De hogyan lehetett biztosítani az összhangot köztük? Miért van az, hogy létrehoznak komoly irodalmi műveket, jelentéktelen apátnévsorokat, de Nagy Károly udvartartásáról alig írnak valamit? Az elszigetelt és viszonylag alacsony műveltségű kolostorok hogyan tudtak kiemelkedő irodalmat – többek közt ófelnmét költeményeket – alkotni? Csupán a korszak kiadott forrásai több mint hetven vaskos kötetre rúgnak, ehhez jönnek hozzá a kiadatlan kéziratok. Mindehhez pedig még hozzá kellett igazítani a kitalált évszázadok előtti és utáni időszak forrásait is. Egy ilyen tömeges hamisításözön elvégezhető volna egyetlen hiba nélkül úgy, hogy nem marad fenn egyetlen árulkodó jel, egyetlen valódi forrás sem? Nem is beszélve arról, hogy az európai történelmet keresztbe lehet ellenőrizni más kultúrák kronológiájával, így a kínai és az arab történelem forrásaival, ahol erre a 300 évre vonatkozóan részletes forrásaink vannak – vajon ők is részt vettek a keresztény konspirációban? Vagy gondoljunk csak a Föld tengelyének a csillagászok által jól ismert periodikus ingására, az úgynevezett precessziós mozgásra: ha 300 évvel kevesebb telt el az ókori csillagászok adatainak rögzítése (konkrétan a precessziós mozgást kimutató Hipparkhosz) óta, akkor egész egyszerűen más irányba kéne mutatnia a földtengelynek a nagy körforgásban.

Illig stratégiája sok részletében emlékeztet a holokauszt-revizionistákéra, még ha érvei nem sértik is oly sok ember érzéseit, emlékeit és tragédiáját. Illig elsősorban destruktív, a kritikáját felkeltő történetírás gyengeségeire hivatkozik, pozitív bizonyítékokkal nemigen szolgál. Pedig, ha egy történész komolyan venné Illig elméletét, igyekezne azonosítani a hamisító műhelyeket, dokumentálni a köztük lévő kapcsolatot, levelezést, kimutatni a koholt szövegeik formai egyezéseit, és más pozitív evidenciákkal alátámasztani az elméletet. Illig kiragadott idézetekkel dol-

gozik, nem ritkán olyan középkorászoktól idézve, akik soha nem vennék komolyan a kitalált középkor elméletét. A szakma belső vitáját használja ki, mintha az egyes kutatási témák körüli bizonytalanságok az ő hipotézisét valószínűsíték.

Illig fél évenként jelentet meg egy könyvet, és minden művében sok száz könyvre és cikkre hivatkozik. Talán sok történész van, aki nem sietne cáfolni, hogy a szakma művelői emberfeletti lények, sokat olvasnak és még többet írnak, de Illig teljesítménye mégiscsak túlzásnak tűnik. A nyilvánvaló rosszhiszeműségre (mármint hogy Illig tudatában van annak, hogy hülyeséget állít) utal ugyanakkor, hogy a *Kitalált középkorban* gyakorlatilag nincs forráshivatkozás. Miért is baj ez?

A forráshivatkozások hiánya, amelynek súlyosságát minden történész azonnal belátja, nem biztos, hogy ugyanilyen végzetesnek hangzik egy mégoly művelt laikus számára. A probléma a középiskolai történelemoktatás jellegében rejlik (innen szedi ugyanis legtöbbször történeti műveltségét): évszámokat, „tényeket”, objektív adatokat tanulunk, és teljesen rejtve marad, hogy minden, amit például a magyar történelemben az Árpád-korról tudunk, végeredményben nehezen olvasható, nehezen értelmezhető okleveleken található, nem csak hogy latin nyelven, hanem olyan írással, rövidítésrendszerrel, amelynek kibogozásához speciális, ún. paleográfiai tudásra van szükség. Amit mi egyetlen koherens történetként olvasunk, valójában rengeteg apró – sokszor bizonytalan – részlet történeté fűzése. 18 éves korunkra igen kiterjedt ténytudással rendelkezünk, a történettudomány valódi műveléséről azonban szinte semmit nem tudunk meg. Ahogyan a történész fogalmaz:

A tankönyvirás és a „szakma” közötti szakadékról az árulkodik, hogy a középiskolai történelemoktatásban – tisztelet egy-két kísérleti programnak – a források elemzése háttérbe szorul, s föl sem merül a kérdés, mi módon keletkezik a történelmi ismeret. Nem csoda hát, hogy a történelem a laikus közönség számára főként lexikális ismeretek tárházaként jelenik meg, nem pedig a legkülönbözőbb természetű források kritikája és egybevetése által megvalósuló újraértelmezés folyamatoként, amelynek eredménye mindaz, amit a történelemtől alkotott tudásnak nevezhetünk.⁵

Végezetül érdemes megjegyezni, hogy Illig Németországon kívül csak hazánkban rendelkezik ismertséggel, ez pedig nem független attól a szimpátiától, amelyet a hun–magyar rokonság gondolatát ápoló körökben kelt az elcsalt 300 év elméletével. Ha Illignek igaza van, akkor a magyarok nem 895-ben, hanem 595-ben érkeztek a Kárpát-medencébe, és akkor tulajdonképpen akár lehetnek a hunok is. Igaz ugyan, hogy Illig elméletének egyéb részleteit nem lehet ilyen könnyen összebékíteni a hun–magyar rokonsággal, de az elmélet hívei nem olyanok, akikben némi alapvető önellentmondás fennakadást okozhat.

A lényeg az, hogy már megint nem szakmai kérdésről van szó, az elcsalt évszázadok hipotézisének terjesztői nem tesznek kísérletet a szakma meggyőzésére (amíg például a parapszichológusok harcolnak a szakmai legitimációért), az érvek célpontja inkább a történelem terén

⁵ GALAMB: *I. m.*

közepes tájékozottságú, de a szakmában nem mindig bízó közvélemény. Ez a közvélemény minden bizonnyal kissé unalmas, bátortalan figuráknak tartja a történészeket, akik bizonyára nem látnak át oly sok tudományterületet, mint Illig, de ha átlátnak is, óvakodnak attól, hogy ilyen merész hipotéziseket fogalmazzanak meg. A valóság ezzel szemben az – és erről a szélesebb publikum valóban keveset tud –, hogy a középkorral foglalkozó történészek egyáltalán nem tartózkodnak a különféle, néha egészen hajmeresztő hamisítás-hipotézisektől, azonban amikor a bizonyításra kerül a sor, talán egy kicsit kevésbé pompázatos módon, de annál korrektebben forrásokkal igyekeznek alátámasztani elméleteiket.

Däniken és a földönkívüliek

Erich von Däniken álláspontja szerint a Földön található számos rejtélyes eredetű dolog, rajz, térkép, felirat, piramis, gigantikus földbe vájt rajzolat, kőépítmény és szobor arra utal, hogy valaha az ősidőkben (40–10 000 évvel ezelőtt) földönkívüliek látogatták meg a földi népeket. Nászra léptek az itteni nőkkel, és e nász leszármazottai a *homo sapiens* faj tagjai. A földönkívüliek, az ősi űrutazók megtanították repülni az itt élőket, akik ezek után a levegőbe emelkedtek, majd visszaereszkedve létrehozták a fent említett térképszerű vonalakat (például a Nasca-fennsík rejtélyes, csak a levegőből nézve értelmes rajzait) és építményeket (Stonehenge, húsvét-szigeteki szobrok stb.). A rajzokon nemcsak „légifelveleket” látunk, hanem a földönkívüliek űrhajóit is, sőt magukat az intelligens, de másik világból való lényeket is. Ez az ősi repülési képesség, valamint a földönkívüli űrutazóktól kapott tudás tette lehetővé a különösen fejlett sumér csillagászati ismereteket. Az idegen lényekkel való kapcsolatra utal végül megannyi vallásos alapszöveg, mert a régiek emlékezetében e lények mint istenek maradtak fenn. Ezekiel Ószövetség-beli látomásai valójában egy leszálló űrhajó leírásaként is értelmezhetők. Däniken számos nagy sikerű könyvben dolgozza ki elméletét, amelynek itt csak egy igen kivonatolt változatát adtuk. A szerző egyik alapérve, hogy a múlt kiemelkedő technikai alkotásai lehetetlenek lettek volna valamiféle külső segítség nélkül. Ha pedig így állunk, magyarázat után kell néznünk. A dänikeni magyarázat pedig – legalábbis logikailag – lehetséges.⁶

Dänikennel szemben gyakran felhózzák, hogy már tinédzserként meggyült a baja a törvénytlen, később adócsalás, hűtlen kezelés és egyebek miatt több évig ült börtönben, és időnként plágiumvádakkal is szembe kell néznie (ő egyébként mindebben az ellene folyó összeesküvés jeleit fedezi fel). Fontos leszögezünk, hogy mindettől Dänikennek még lehetne igaza. A tudomány nem azért utasítja el, mert nem találja szimpatikusnak vagy megfelelően erkölcsösnek, hanem azért, mert az érveivel nem ért egyet. Az első probléma a dänikeni hipotézissel az, hogy nemigen lehet elképzelni olyan bizonyítékot, amelynek fennállása esetén a szerző legalábbis felülbírálná az elméletét. Félreértés ne essék, nem azt várnánk a hipotézis kiagyaltójától, hogy

⁶ Erich von DÄNIKEN: *Chariots of the Gods*, New York, 1970. Lásd még Pasqual S. SCHIEVELLA: *Science, Proof, and the Ancient Astronaut Hypothesis* és Mary VETTERLING-BRAGGIN: *The Ancient Astronaut Hypothesis. Science or Pseudoscience = Philosophy of Science and the Occult*, szerk. Patrick Grim, State University of New York Press, Albany, 1982, 267–287.

egyetlen cáfoló tapasztalat hatására vesse el az elméletét, a tudományfilozófia 20. századi történetéből tudjuk jól, hogy ilyet a tudomány sem szeret tenni, az viszont különös helyzetbe hoz egy feltételezést, ha az égvilágon semmi nem tudja cáfolni, és minden bizonyítja. Ez pedig az összeesküvés-elméletek sajátja.

A következő probléma a „lehetőségesség” értelmezése körül adódik. Ha a dänikeni elmélet egyetlen erénye, hogy elképzelhető, akkor komolyan is kell vennünk, de csak annyira, mint azt a végtelen számú konkurens elméletet, amelyet mellé tehetünk, és amely ugyanennyire lehetséges. Däniken szerint a régi emberek a földönkívüliektől tanultak repülni, majd megrajzolták a térképeket, rajzokat, vonalakat, és kidolgozták magas szintű csillagászatukat. Na de az is lehet, hogy egyszerűen csak a régi emberek, akik nem tudtak repülni, megrajzolták a térképeket, rajzokat, vonalakat és kidolgozták a magas szintű csillagászatukat (a tudomány nagyjából így gondolja). Vagy a régi emberek, akik maguktól megtanultak repülni, megrajzolták a térképeket, rajzokat, vonalakat és kidolgozták magas szintű csillagászatukat. Vagy a földönkívüliek, akik tudtak repülni, megrajzolták a térképeket, rajzokat, vonalakat, és kidolgozták a magas szintű csillagászatot, és hozzá se szóltak a régi emberekhez. Vagy pedig a spagettiszörny a felelős mindenért. Ezek az elméletek mind lehetségesek, nem látjuk, miért volna éppen dänikené a leginkább meggyőző.

Däniken üzletember és showman, 26 könyve több mint 20 nyelven jelent meg, neve széles körben ismert. Bár rendre sajnálkozik azon, hogy a tudomány nem fogadja el a földönkívüli űrhajósok elméletét, leginkább mégiscsak a nagyközönséget kívánja meghódítani. Bár tagadja az evolúció elméletét, az őstörténet, a numerológia, az egyiptológia, a tudománytörténet és még egy pár diszciplína alapvető állításait, nem definiál olyan új, interdiszciplináris módszertant, amely meggyőzővé tenné eredményeit. Módszertana ehelyett az ismert tényekből építkező egyszerű kombinálás, az alternatív magyarázatok és cáfolatok figyelmen kívül hagyása. Fő érve – akárcsak Illignek –, hogy a tudomány azért nem fogadja be állítását, mert a sok szaktudós közt egy sincs, aki felül tudna emelkedni a saját szakterületén, és rálátna egyszerre több diszciplinára. Ez pedig az interdiszciplináris kutatások mostani népszerűségét ismerve meglehetősen furcsa állításnak tűnik.

Képzeljük el, hogy egyszer kiderül, valóban léteznek földönkívüli lények, és a mostanság ufókra vonatkozó „tapasztalatok” egy része valóban az, aminek tartják. Tegyük fel, hogy intelligens földönkívüliek adatgyűjtés, ismerkedés vagy akár háborúskodás céljából valóban meglátogatják bolygónkat időnként. Ebben az esetben a most kétes státusú, és sokak szemében nyilvánvalóan áltudományos ufológia igazi tudománnyá válik. A dänikeni elmélet tudományossága azonban nem következik ebből, továbbra sem fogják biológusok minden további arra utaló jel nélkül feltételezni, hogy az emberiség a földönkívüliektől származik, vagy az őstörténések, hogy minden nagyméretű ősi építményt repkedni képes bolygóközi asztronauták építettek volna.

Mi következik mindebből?

Jogosan érheti a vád a jelen szöveg szerzőjét, hogy az egyes vitákat tárgyalva feladja pártatlanságát, és belecsúszik az igazságosztó szerepébe. Nem elégszik meg azzal, hogy összefoglalja az ér-

veket és ellenérveket, hanem harcosan az egyik fél, az „ortodox” tudomány képviselőinek oldalára áll, érveik szöcsövévé szegődik. Miért lehet ez a magatartás elfogadható ezekben az esetekben, és vajon mennyire általánosítható? Jogunk van-e hasonlóképpen eljárni minden más, számunkra áltudományosnak tűnő elmélet esetében?

A tudomány és az áltudomány megkülönböztetésének kérdését körüljáró, megjelenés alatt álló háromszerzős könyvünkben amellet érvelünk, hogy ez igen veszélyes volna (Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor: *A tudomány határai*, 2007). Amíg egy kor emberének viszonylag pontos elképzelései lehetnek arról, mi számít tudományosnak és mi tartozik a sarlatanizmus, vagy legalábbis az elhibázott tudomány területére, ezeket az elképzeléseket nem lehet minden más korra és kultúrára kiterjeszteni. Számos tartalmi vagy módszertani oka lehet annak, hogy egy kutatási hagyományt nem tartunk befogadhatónak az akadémiai életbe és oktathatónak az egyetemeken, de ezen okok alapján nem tudjuk összegyűjteni a szükséges és elégséges feltételek azon halmazát, amellyel véglegesen és örökké elkülöníthető, mi tudomány és mi nem az. A különféle korokban és kultúrákban más történeti és intézményes okok más módon befolyásolják a befogadás–elutasítás mechanizmusát.

A könyv filozófiai, történeti és szociológiai vizsgálódások után konkrét esettanulmányok tárgyalására tér. Az asztrológia, a parapszichológia, az akupunktúra és a kreacionizmus körüli vitákat rekonstruálva az a következtetés körvonalazódik, hogy bár ezekben kétségtelenül közös, hogy korunk tudományának nem befogadott és megbecsült részei (vagy csak kis mértékben azok), az elutasításnak a négy esetben meglehetősen különböző okai vannak, és ezért rendkívül félrevezető volna őket dogmatikusan és egységesen az „áltudomány” kalapja alá venni. Ezek ugyanis olyan tudásjelöltek, hagyományok vagy áltudományosnak kikiáltott elképzelések, amelyekben az is közös, hogy tudománytalan voltukat nem lehetett csak úgy, minden további vizsgálat nélkül kimondani. Pusztán szerkezetük, tartalmuk és állításaik nem tették őket örökre alkalmatlanná arra, hogy egy kultúra befogadja őket az értelmes tudásformák közé, egyikőjük (az asztrológia) más korszakokban, másikójuk (az akupunktúra) pedig más kultúrákban kimondottan rendelkezett a tudomány státusával.

Ezekben az esetekben tehát igen félrevezető lehet hasonló hévvel állást foglalni az adott hagyomány áltudományos volta mellett, mint a fenti három esettanulmányban. Az akupunktúra gyakorlata mögött álló elvek például meglehetősen idegenek a nyugati orvostudomány alapelveitől, nemegyszer értelmetlennek vagy hamisnak tűnnek. Azonban ez a gyakorlat és a mögötte álló világnézet nem a nyugati gondolkodás terméke, értékét innen megítélni meglehetősen elfogult vállalkozás lenne. Ha össze kívánjuk vetni a két hagyományt, meg kell kísérelnünk – még ha ez szorosan véve számunkra, a nyugati gondolkodás gyermekei számára lehetetlen is –, hogy egyenlő távolságot tartsunk a két féltől, és „külső” szempontot vegyünk fel, amikor az elmélet körüli vitákat ismertetjük.

Ez a körütekintő megközelítés azt a hamis benyomást keltheti mindazonáltal, hogy e könyv szerzői a „virágozzék minden virág” elképzelést támogatják, gyermekeiket ugyanolyan bizalommal viszik orvoshoz, mint a tévékészüléken keresztül gyógyerőt sugárzó doktorhoz, egyetemi kurzusaikon pedig soha senkinek nem adnak rossz jegyet, mert minden feleletet egyenjogú és alternatív igazságként értékelnek. Valójában tényleg meggyőződésünk, hogy minden, a mi tudományunktól eltérő hagyomány esetében meg kell vizsgálni, milyen érvek mentén záratik ki

egy adott tudásjelölt, az elutasítás történeti és szociológiai tényezői pedig nem kevésbé fontosak, mint a tartalmi okai, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy minden állítást egyaránt tudományosnak, értelmesnek és értékesnek tartunk. Azt gondoljuk, igenis vannak olyan tudományosnak tűnő elméletek és kijelentések, amelyek nem valamiféle alternatív igazságfogalom és módszertan jegyében, hanem a leghagyományosabb tudományos módszereket követve állítanak valamit, és ez a valami tévedés, vagy – ahol a rosszhiszeműség bizonyítható – egyenesen hazugság.

Ezzel talán minden olvasónk egyet is értene, a különbség abban áll, hogy ki mit sorol a tévedés/hazugság kategóriába az aktuális tudományunk által nem támogatott tudásformák közül. A fenti három példát megvizsgálva igyekeztem olyan szempontokat találni, amelyek teljesülésekor az „áltudomány” megbélyegzés okkal használható. Mert ha valahol, akkor itt értelmes leginkább az amúgy kétes értékű „áltudomány” kifejezés: olyan megközelítésekre, amelyek teljes erőbedobással tudományosnak akarják mutatni magukat, de nem azért, mert a tudományok biztosította szellemi és egyéb erőforrásokat szeretnék körültekintően használni, hanem mert a megalapozottság hiányát vagy a triviális cáfolatok lehetőségét kívánják leplezni.

Amellett próbáltam érvelni, hogy ezek az elméletek nem egy másik – a miénk számára idegennek vagy egyenesen érthetetlennek tűnő – hagyomány termékei, nincsen mögöttük olyan alternatív világkép, amelyet fel kellene derítenünk, mielőtt állást foglalunk afelől, mit tudunk kezdeni az adott elmélettel. Ugyanannak a tudományos hagyománynak a részét képezik, mint amelyben az általuk cáfolt állítások születtek, ugyanabban a kutatási módszertanban és logikában hisznek, hasonló bizonyítási eljárásokat tartanak érvényesnek. Ha azonban egyszer elfogadtuk a bizonyítási játékszabályokat, azok köteleznek, és kénytelenek leszünk elfogadni azok érveit, akik e szabályokat korrektebben alkalmazzák, mint mi.

Miközben volt olyan korszak, amikor ugyanolyan épelméjű értelmiségiek, mint e folyóirat szerzői és olvasói, hittek az asztrológia elveiben, és gyakorolták módszereit, és miközben könnyen lehet, hogy eljön az idő, amelyben sokkal több, úgynevezett alternatív gyógymódot támogat majd a TB, mint manapság, határozott meggyőződésemmel, hogy a fenti három elmélet nem fog bevonulni az elfogadható tudományos állítások körébe, áltudományos voltuk nem változik.

